

VALENTLIK NAZARIYASI VA UNDA RAVISH TURKUMNING O‘RNI

Rahmonova Zamira Salohiddinovna

Qarshi davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

zamiraraxmonova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslikning muhim nazariyalaridan biri — valentlik nazariyasi va unda ravish turkumining o‘rni tahlil qilinadi. L. Tenyer tomonidan asos solingan valentlik nazariyasi dastlab fe’llarning aktantlar bilan bog‘lanish qobiliyatini ifodalagan bo‘lsa, keyinchalik bu tushuncha boshqa so‘z turkumlariga, jumladan, ravishlarga ham tatbiq etilgan. Tadqiqotda valentlikning sintaktik va semantik jihatlari, aktantlar va sirkonstantlar farqi, shuningdek, ravishlarning valentlik xususiyatlari o‘zbek va jahon tilshunosligi materiallari asosida yoritiladi. Ravishlarning ba’zi turlari (masalan, o‘rin, daraja, usul ravishlari) majburiy yoki fakultativ to‘ldiruvchilarga ega ekanligi, ularning leksikografik tavsifida valentlikni hisobga olish zarurligi ko‘rsatiladi. Natijalar o‘zbek tilida ravish valentligini chuqurroq o‘rganish va lug‘atlar tuzishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: valentlik nazariyasi, aktant, sirkonstant, ravish, sintaktik valentlik, semantik valentlik, tobelik grammatikasi, o‘zbek tili.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda gap strukturasini tushuntirishda fe’l markaziy o‘rin tutadi. Bu yondashuv tobelik grammatikasi (dependency grammar) va valentlik nazariyasi bilan chambarchas bog‘liq. Fransuz tilshunosi Lyusen Tenyer (Lucien Tesnière) 1959-yilda nashr etilgan “Éléments de syntaxe structurale” asarida valentlik tushunchasini tilshunoslikka kiritdi. U fe’llarni atomlarga qiyoslab, ularning boshqa elementlarni (aktantlarni) o‘ziga bog‘lash qobiliyatini valentlik deb atadi. Dastlab valentlik faqat fe’llarga nisbatan qo‘llanilgan bo‘lsa, keyinchalik bu tushuncha ot, sifat va ravishlarga ham kengaytirildi. Ayniqsa, ravishlarning valentlik xususiyatlari uzoq vaqt e’tibordan chetda qolgan. Zamonaviy tadqiqotlar (Sláma va Štěpánková, 2019; Górska va boshqalar) ravishlarning ham valentlikka ega ekanligini, ba’zi ravishlarning majburiy to‘ldiruvchilar talab qilishini ko‘rsatmoqda.

O‘zbek tilshunosligida valentlik nazariyasi S.D. Katsnelson, I. Qo‘chqortoyev, R. Rasulov va boshqa olimlar ishlarida o‘rganilgan. Biroq ravish turkumining valentlik tizimidagi o‘rni hali yetarli darajada tadqiq etilmagan. Ushbu maqolaning maqsadi — valentlik nazariyasining asosiy qoidalarini tahlil qilish va unda ravish turkumining o‘rni aniqlashdir.

Asosiy qism. Valentlik (lotincha valentia — “kuch, quvvat”) kimyodan olingan metafora bo‘lib, til birliklarining boshqa birliklar bilan sintaktik va semantik bog‘lanish qobiliyatini bildiradi. Tenyer gapni sahna spektakliga qiyoslaydi: fe’l — asosiy qahramon (predikat), aktantlar — aktyorlar, sirkonstantlar (circonstants) esa — sahna jihozlari yoki vaziyatni tavsiflovchi elementlardir.

Valentlikning turlari. Miqdoriy (quantitative) valentlik — fe’lning nechta aktantga ega ekanligi: avalent (yomg‘ir yog‘moq), monovalent (yurmoq), divalent (o‘qimoq), trivalent (bermoq). Sifat (qualitative) valentlik — aktantlarning semantik rollari (agent, patient, recipient va hokazo) va sintaktik shakllari. Sintaktik valentlik — shakliy jihat (kelishik, predlog va hokazo). Semantik valentlik — ma’noviy moslik.

Tenyer aktantlarni (subject, direct object, indirect object) valentlikka kiritgan, holat va o‘rin bildirishchi ravishlarni esa sironstant sifatida baholagan. Keyinchalik bu qarash qisman o‘zgardi. Ba’zi fe’llar (masalan, qo‘ymoq, yashamoq) majburiy o‘rin ravishini talab qiladi: U kitobni stolga qo‘ydi (o‘rin ravishi majburiy). Bunday hollarda ravish aktant (complement) rolini o‘ynaydi.

Ravishlarning o‘zlari ham valentlikka ega bo‘lishi mumkin. Masalan: mustaqil ravishda → mustaqil (kimdandir / nimadandir); uzoq → uzoq (nimadan); nisbatan → nisbatan (nimaga).

Chex tilshunoslari Sláma va Štěpánková (2019) korpus materiallari asosida valent ravishlarni aniqlash metodikasini ishlab chiqdilar. Ular o‘rin, usul, daraja va taqqoslash ravishlarining valentlik xususiyatlarini leksikografik jihatdan tavsiflash zarurligini ta’kidlaydilar.

O‘zbek tilida ham shunga o‘xshash holatlar mavjud:

U mustaqil (ota-onasidan) ish yuritdi.

Bu joy shahardan uzoq.

Ular o‘zaro (bir-biriga) hurmat bilan munosabatda bo‘lishdi.

Bunday hollarda ravish o‘zining semantik to‘liqsizligi sababli to‘ldiruvchini talab qiladi. Bu esa ravishning faol (active) valentligini ko‘rsatadi.

Mavzu yuzasidan eng muhim adabiyotlar tahlili. Valentlik nazariyasining asosiy manbalari: Lucien Tesnière (1959) — nazariyaning asoschisi. U aktant va sironstant farqini joriy etdi. S.D. Katsnelson (1948) — “valentlik” terminini rus tilshunosligiga kiritgan. G. Helbig, W. Schenkel — nemis tilshunosligida valentlik lug‘atlarini yaratgan. Thomas Herbst — ingliz tilida valentlik tuzilmalarini o‘rgangan. J. Panevová — chex tilshunosligida valentlik nazariyasini rivojlantirgan. O‘zbek tilshunosligida: I. Qo‘chqortoyev, R. Rasulov, M. Mahmudjonova va boshqalar valentlikni semantik-sintaktik yondashuv asosida talqin qilganlar.

Ravish valentligi bo‘yicha maxsus tadqiqotlar kam. Chex (Sláma, Štěpánková), lotin (Górska) va ispan tillaridagi ishlar bu yo‘nalishdagi dastlabki qadamlardir. O‘zbek tilida esa bu masala deyarli o‘rganilmagan.

Tahlil natijalari va tavsiyalar. Tahlil natijasida quyidagi xulosalar chiqarildi:

Valentlik faqat fe’llarga xos emas; ravishlar ham (ayniqsa, deadjektiv va deprepozitsional ravishlar) valentlikka ega. Ravishlarning valentligi asosan semantik xarakterga ega, lekin ba’zi hollarda sintaktik majburiylikka ega. O‘zbek tilida mustaqil, uzoq, yaqin, nisbatan, muvofiq, qarab kabi ravishlar valent hisoblanadi. Ravishlarning valentligini hisobga olmaslik leksikografik tavsifda kamchilikka olib keladi.

Tavsiyalar: O‘zbek tilining izohli va birikuv lug‘atlarida valent ravishlarni maxsus belgilash. Korpus asosida o‘zbek ravishlarining valentlik modellari ro‘yxatini tuzish. Ravish valentligini o‘qitish jarayonida (ayniqsa, chet tillari va tarjima fanlarida) hisobga olish. Kelajakda o‘zbek tili materiallari asosida monografik tadqiqot o‘tkazish.

Xulosalar. Valentlik nazariyasi gap strukturasini fe‘l markazida tushuntirish imkonini beradi. Dastlab faqat fe‘llarga tatbiq etilgan bu nazariya hozirda boshqa so‘z turkumlariga, jumladan, ravishlarga ham kengaytirilmoqda. Ravishlarning valentlik xususiyatlari ularning semantik to‘liqsizligi va sintaktik bog‘lanish imkoniyatlari bilan bog‘liq. O‘zbek tilshunosligida bu masalani chuqurroq o‘rganish nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, tilning sintaktik tizimini yanada aniqroq tavsiflashga xizmat qiladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Tesnière L. *Éléments de syntaxe structurale*. – Paris: Klincksieck, 1959.
2. Katsnelson S.D. *O grammaticheskix kategoriyax*. – L., 1948.
3. Helbig G., Schenkel W. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. – Leipzig, 1969.
4. Herbst T. *English Valency Structures – A first sketch* // EESE, 1999.
5. Sláma J., Štěpánková B. *On the Valency of Various Types of Adverbs and Its Lexicographic Description* // *Journal of Linguistics*, 2019. Vol. 70, No 2.
6. Panevová J. *Ještě k teorii valence* // *Slovo a slovesnost*, 1998.
7. Qo‘chqortoyev I. *So‘z ma‘nosi valentligi haqida* // *O‘zbek tili va adabiyoti*, turli yillar.
8. Rasulov R. *Valentlik nazariyasi* // *Tilshunoslik masalalari*.
9. Mahmudjonova M. *Struktur tilshunoslikda valentlik hodisasining talqini*. – Samarqand, 2020-yillar.
10. Allerton D.J. *Valency Grammar* // *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2006.
11. *Oxford Bibliographies. Valency Theory (Linguistics)*.
12. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati*. – Toshkent, 2022